

Research Paper

ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य

प्रा. नाशायण शिवशेठे
मराठी विभाग
पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर .

प्रस्तावना

1970 च्या आसपास महाराष्ट्रातील वातावरण आणि वाङ्मयीन क्षेत्रातील पर्यावरणात कमाकमाने बदल होऊ लागला . आतापर्यंत दलित साहित्याचा प्रवाह नावारूपाला आलेला होता . दलित वेगळेपणही लक्षात येऊ लागले होते . अशा परिस्थितीत आणखी दोन चळवळींचा प्रारंभ झालेला दिसतो . ग्रामीण साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य या त्या दोन चळवळी होत .

मा . फुले यांच्या काळापासून ग्रामीण साहित्य लिहिले जात होते . त्या काळात या वेगळ्या साहित्याची दखल घेतली गेली नसली तरी 1920 नंतरच्या ग्रामीण साहित्याची मात्र बऱ्यापैकी दखल घेतली गेली होती . नावीन्याचा भाग म्हणून असेल अगर चांगले लेखन म्हणून असेल . त्या साहित्याची प्रामाणिक म्हणून का होईना दखल घेतली गेली होती . किंवा असे म्हणता येईल की निदान या साहित्याच्या विरोधात तरी कुणी बोलत नव्हते . परंतु 1970 नंतर ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची भाषा सुरू झाली आणि एकूण मराठी साहित्य ग्रामीण चळवळीच्या भाषा सुरू झाली आणि एकूण मराठी साहित्य ग्रामीण चळवळीच्या ग्रामीण साहित्याच्या वावतीत प्रतिकूल अभिप्राय नोंदवू लागले .

म . फुले यांनी जेव्हा 'शेतकऱ्यांचा असूड' लिहिला तेव्हा पासूनच महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्याही ग्रामीण भागात असंतोषाला प्रारंभ झालेला होता . ग्रामीण भागात अनेक प्रश्न निर्माण होत होते . त्यांचे काही उद्रेकही झालेले होते . महाराष्ट्रामध्ये 19 व्या शतकामध्ये ठिकठिकाणच्या शेतकऱ्यांनी उठाव केले होते . 'डेक्कन रॉयट्स' या नावाने ते ओळखले जातात . प्रामुख्याने सावकारशाही विरुद्धचे उठाव होते . 'शेतकऱ्यांचा असूड' निर्माण होण्याचे हेही एक कारम होते . परंतु केवळ महाराष्ट्रातच असे उठाव होत होते . असे नाही तर संपूर्ण भारतभर असे उठाव झालेले दिसतात .

साधारणतः 1972-73 नंतर शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेचे आंदोलन सुरू झाले . शेतकरी संघटना शेती मालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे . यासाठी लढे देऊ लागली . या बरोबरच 'भारत' आणि 'इंडिया' यामध्ये आपला देश विभागला गेला आहे . असे त्यांनी सांगायचा प्रारंभ केला . अंतिमतः शरद जोशी उजव्या दिशेला झुकले . याबाबतीत त्यांच्यासी मतभेद असले तरी त्यांनी उभ्या केलेल्या लढ्यामुळे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात एक नवीच जागृती झाली . पात काही शंका नाही . या लढ्यामुळे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला काही आधार प्राप्त झाला . यात शंका नाही . याचा अर्थ असा की ग्रामीण साहित्याची चळवळ निर्माण होण्याची वीजे ग्रामीण इलाख्यातच होती . आणि त्यामुळेच ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची भाषा सुरू झाली असे दिसते .

1970-75 नंतर ग्रामीण साहित्याची चळवळ करू इच्छिणाऱ्या लेखकांनी आपल्या भोवतीच्या भीषण वास्तवाचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी आपले नाते जोडले ते थेट म . फुले यांच्याशी त्यांच्या वाङ्मयीन किंवा जवळजवळ शंभर वर्षांनी म . फुले यांचा संदर्भ स्वीकारला गेला . ही वाव लक्षणीय आहे . कुठल्याही वाङ्मयीन चळवळीला अन्वेषण दृष्टी प्राप्त होण्यासाठी काही एक तत्त्वविचाराची आवश्यकता असते . हा तत्त्वविचार शोधण्यासाठी यांना म . फुले जवळचे वाटले तर काही नवल नाही .

ग्रामीण जीवनासंबंधी कृषी व्यवस्थेत संबंधी ग्रामीण जीवनात निर्माण

झालेल्या प्रश्नासंबंधी आणि एकूण ग्रामीण पर्यावरणासंबंधी वैचारिक स्वरूपाचे विपूल लेखन झालेले आहे . मा . फुले यांचा 'शेतकऱ्यांचा असूड' व 'गुलामगिरी' हे ग्रंथ तर नहत्याचे आहेतच पण कृष्णराव भालेकर यांचे लेखनही अतिशय मोलाचे आहे . 'दिव दैव म्हणत शेतकरी कसा रसातळाला जातो' याची फार चांगली मीमांसा भालेकरांनी केली आहे . तसेच ग्रामीण समाजाच्या उत्थापनासाठी काय केले पाहिजे हेही त्यांनी सांगितले आहे . मा . फुले ते डॉ . वावसाहेब आंबेडकर या परंपरेचे जी मीमांसा केलेली आहे . तीच ग्रामीण साहित्याचे तत्त्वज्ञान आहे . आणि याच तत्त्वज्ञानाच्या परंपरेशी ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीने स्वतःला जोडून घेतलेले आहे . आणि त्यामुळे 1975 नंतरच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप बदललेले दिसते . टे काहीसे लढावूही झालेले आहे असे दिसते .

ग्रामीण साहित्याची चळवळ उभी करण्यामागे ज्यांचा वाटा आहे . त्यात रा . रं . बोरडे आणि आनंद यादव हे प्रमुख आहेत . त्यात रा . रं . बोरडे यांच्या वैजापूर येथील महाविद्यालयात ग्रामीण आत्मकथनांची शिविरे नियमाने कित्येक वर्षे भरवीत होते . त्यातूनच 'रानखळगी' सारखे वीमराव वाघचौरे यांचे आगळेवेगळे 'आत्मकथन' साकारले आहे . आनंद यादवांनी स्वतंत्र संमेलने भरवून ग्रामीण साहित्याचे वेगळेपण अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला या चळवळीत प्रारंभी तरही अनेक लेखक होते . या चळवळीमुळे जीवनाकडे पाहण्याचा वेगळा दृष्टिकोन प्राप्त झाला . हे यापूर्वीच सांगितले आहे . त्यामुळे तो केवळ ग्रामीण जीवनाचेच चित्रण करित नाही तर त्या जीवनाचा अन्वयार्थही लावू इच्छितो . या दृष्टिने रा . रं . बोरडे यांचे 'चार्गापाणी' आणि 'आनंद यादव यांचे उखडलेली झाडे' ही दोन पुस्तके पाहता येतील .

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीनंतर एक मोठी लेखकांची पिढी आकाराला आलेली दिसते . ग्रामीण साहित्य चळवळीपासून दूर असलेल्या लेखकांवरही या नव्या जाणिवांचा परिणाम झालेला आहे . असे दिसले . उदा . राजन गवस विश्वास पाटील इत्यादी ही पिढी संपूर्ण महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून आलेली आहे . तसेच तिचा सामाजिक स्तरही आधीच्या लेखकांपेक्षा वेगळा आहे . असे दिसले . आधीचे ग्रामीण लेखक नाही म्हटले तर उच्चलू वर्गा मधील होते . आज लिहिणारे ग्रामीण लेखक वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांमधूनच आलेले आहेत . असे दिसले . त्यामुळे ग्रामीण जीवनाचे बहुविध चित्रण होते आहे असे दिसले . भास्कर चंदनशिंदे वासुदेव मुलाटे श्रीराम गुदेकर इंद्रजित भालेराव श्रीकांत देशमुख सदानंद देशमुख विठ्ठल वाघ रवींद्र शोभणे प्रतिमा इंगोले वावराव मुसळे शेपराव मोहिते तानाजी राऊपाटील मोहन पाटील आनंद पाटील असे किती तरी ग्रामीण लेखक कवी आज लिहित आहेत . या लेखकाचे लेखन एकूण परंपराचा आणि समाजव्यवस्थेचाही अर्थ शोधू पाहते आहे .

ग्रामीण जीवनाच्या उपेक्षेची शेतकऱ्यांच्या उपेक्षेची पाळेमुळे नागर संस्कृतीत किंवा भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत आहेत. हेच लेखकांना भांडावयाचे आहे असे जाणवून जाते. ज अर्थव्यवस्थेचा हल्ला कधी काही देत नाही याचा अनुभव बाबाराव मुसळे मांडताहेत. तर सहकारामुळे उध्दार होण्याऐवजी शोषणच वाढले आहे. याचा अनुभव डॉ. वासुदेव मुलाटे देऊपाहतात. शहरांचे खेड्यावर होणारे आक्रमण मोहन पाटील त्यांच्या 'वस्तान' मध्ये आणि प्रतिमा इंगोले यांचे 'बुढाई' मध्ये अर्थपूर्ण होऊन येते. शतकानुशतकांपासून लुटला गेलेला. 'वळीवंत' श्रीकांत देशमुख काण्यात करतात. तर ग्रामीण भाव बंध इंद्रजित भालेराव प्रकट करीत आहेत. विशेषतः त्यांचे 'दूर गेलेला गाव' आणि 'कळविणीची कहाणी' हे दोन कवितासंग्रह पहावेत. म्हणजे ते थेट म. फुले विटठल रामजी शिंदे यांच्याशी नाते जोडत आहेत. असे दिसते. धरणग्रस्तांच्या वाटयाला येणारी ससेहोलप 'झाडाझडती' मधून प्रकट होते. तसेच 'पांगिरा ह्यविश्वास पाटीलहल्ल लहान ह्यसदानंद देशमुखह यासारख्या कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण भागातील पाण्याचा प्रश्न कसा तीव्र होतो आहे. याचे दिग्दर्शन मोठ्या परिणामकार करितीने होते आहे. असे दिसले 'अस जगणं तोलाचं' ह्यशेपराव मोहितेह पसावली ह्यतानाजी राऊपाटीलह या कादंबऱ्याही या कालखंडातील महत्त्वाच्या कादंबऱ्या होत.

1975 नंतरच्या लेखकांमधील भास्कर चंदनशिव हे एक महत्त्वाचे लेखक आहेत. शेतीचे दहा दिशांनी होणारे शोषण ते एक जीवनदृष्टी घेऊन प्रकट करतात. म्हणूनच त्यांच्या कथांमधून एक ग्रामविद्रोहाची जाणीव दिसते. तसेच ग्रामीण भागातील दलित दलितेतर तणावाचे चित्रणही दिसते. या दृष्टिने त्यांची 'पाणी' ही कथा अतिशय अर्थवाही झाली आहे. शेतीच्या होर्णाया शोषणाचीही त्यांना नेटकी जाणीव आहे. 'लालचिखल' सारखी कथा यासंदर्भात पाहता येईल. टोमॅटोचे अधिक पीक झाले आणि ते माती मोल भावाने विकाने लागते म्हणून भ्रमचित झालेला शेतकरी ते या कथेतून रेखाटतात. 'अगारमाती' विरड नवी वारूळ हे त्यांचे कथासंग्रह जीवनाचा एक नवा आणि वेगळाच अर्थ उलागडून दाखवितात. ग्रामीणांच्या वाटयाला येणारे दुःख आणि दारिद्र्य कोणामुळे आणि का येते आहे. असा एक भेदक प्रश्न सतत त्यांच्या कथा लेखनामागे असतो नवा हिशोब मांडला तर एकूण जीवनाची अर्थव्यवस्थेची आणि संस्कृतीचीच पुनर्मांडणी करावी लागणार आहे. हेच हे सारे नवे लेखक आपल्या लेखनांमधून सांगत आहे.

सांस्कृतिक पुनर्मांडणी हे आजच्या प्रस्थापित साहित्य विश्वा पुढील मोठे आव्हान आहे. आणि हाच सगळ्यात मोठा प्रश्न ग्रामीण साहित्य चळवळीने प्रस्थापित साहित्य व्यवस्थेमुळे निर्माण केला आहे. म. फुले यांनी न्या. रानडे यांना पत्र लिहून नेमका हाच प्रश्न उपस्थित केला होता. आजचे ग्रामीण लेखक म. फुले यांच्याशी नाते सांगत हाच प्रश्न अधिकाधिक ठसठशीतपणे उभा करीत आहेत.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. नागनाथ कोत्तापले - ग्रामीण साहित्यः स्वरूप आणिशोध स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद. तृतीय आवृत्ती 2007
2. डॉ. वासुदेव मुलाटे - ग्रामीण साहित्यः स्वरूप व दिशा कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती 1994
3. डॉ. राजीव यशवंते - ग्रामीण साहित्यः चळवळ प्रेरणा व स्वरूप स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती 2010
4. डॉ. नागनाथ कोत्तापले -स्वातंत्र्योत्तर वाड. मयीन प्रवाह (ग्रामीण दलित व स्त्रीवादी) य. च. म. मुक्त विद्यापीठ नाशिक. जून 2009